

کتابخانه سلطنتی ایران *

نگارنده سطور لازم دانست که ديباچه اين مجلد را که جزء دوم فهرست ديوان‌های خطی است به تاريخ و رویدادهای اين کتابخانه اختصاص دهد و بر گونه حوادث و تحولاتی را که باتصريف دهر و مرور ایام در اين گنجینه رخ داده و با اتکاء به اطلاعات ناقص و ناتمام خود هر چه هست به عنوان تذکره در اينجا بياورد شايد مورد دقت دانشمندان محترم و ارباب‌خبرت و بصيرت گردد و آن بزرگواران نیز با سعه علمی که دارند کرامت فرموده با نگارش معلومات و اطلاعات خودشان در اين باب مرا بهره‌مند فرمایند تا اين بحث‌موجز با افادات و مقالات ایشان در ضمن اجزاء بعدی فهرست‌های کتابخانه به‌قدر مقدور صورت تکامل پذيرد، آنچه مسلم است اين کتابخانه در اوایل قرن سیزدهم هجری قمری در کاخ گلستان با همت فتحعلی‌شاه قاجار تأسیس و بنام کتابخانه شاهنشاهی موسوم شده است. فتحعلی‌شاه قاجار تمایل به سرودن شعر و توجه خاصی به فن شريف خطاطی و هنر ظريف نقاشی داشته چنانکه خط نسخ که بیشتر مورد علاقه اين سلطان بود در عسروی به منتهی درجه استحکام و تکامل رسیده و هنرمندان چیره‌دست در آن عهد مانند : عبدالله بن عاشور رنانی - زین‌العابدین اشرف الکتاب اسفهانى - محمد شفيح بن محمد علی تبریزی - وصال شیرازی و صدها نسخ نویس و خوشنویس نامدار ديگر در اقلام مختلفه در آن عصر تربيت یافته و با تفاخر و تنافس در عرصه هنر نمائی به مسابقه پرداخته‌اند. آثار گرانبها و عديم‌المثل آنها که امروز در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی جهان ادب به دقت محافظت میشود مصدق اين دعوی است و در همین عصر است که مصوران ماهر، چهره پردازان قوی پنجه پا بمرصه وجود گذاشته و بازار صنعت نقاشی را به سبک خاص و شیوه ویژه که به دوره قاجار اختصاص دارد پیوسته گرم داشته و رونق اين فن را که از روزگار اين پادشاه آغاز و تا انقضای سلطنت ناصرالدین شاه کشیده می شود متعاقباً گسترش داده‌اند مانند: آقازمان - آقاصادق - میرزا بابا - آقامهر علی - اللهویردی علی - اشرف‌ابوالحسن افشار - آق‌الطغلی - خاندان وصال - آق‌انجف - آقا حیدر علی - آقا اسماعیل محمد حسن افشار - صنيح‌الملک - محمودخان ملک‌الشمرا - کمال‌الملک - اسماعیل جلايرو ديگر نقاشان و تذهيب‌کاران هنرمند آتش‌دست که با آثار دلغریب خود محیط وسیع هنر را آرایش داده‌اند. اين پادشاه در دوران سلطنت خویش نظر به ذوق و شیفتگی و آفری که به فنون خط و شعر و نقاشی داشته نسخ‌نویس و کتب خطی و مصورارزشمند را جمع‌آوری نموده و خوشنویسان و هنرمندان را به ایجاد کتابهای دست‌نویس مذهب و مرصع همواره تشویق کرده است چنانکه

* اين مقدمه فهرست جلد دوم ديوان‌های خطی کتابخانه سلطنتی ایران است و توضیحی

در باره هزار و يك‌شصت به قلم سرکار خانم آتابای در شماره بعد است. مجله ينما

در اوان دوران قاجار هنر و صنایع ظریفه پس از سلسله صفویه بار دیگر با ظهور هنرمندان و بزرگان اهل ادب حیاتی نوین یافته و آثار ارجمندی در فرهنگ و ادب فارسی متجلی گشته و مکتب خاصی در هنر جلوه گر شده است. خوشبختانه شخصیت های فاضل و دانشمندی چون میرزا شفیع صدر اعظم وقت و میرزا عبدالوهاب موسوی ممتدالدوله اصفهانی و متخلص به نشاط که در فنون شعر و ادب و در هنر شکسته نویسی نستعلیق صاحب نظر و استاد بوده اند نیز در جمع آوری و حفظ و حراست کتب کتابخانه شاهنشاهی سهم بسزا داشته اند خاصه آنکه سالها در کتابخانه سرپرست یا کتابدار بوده اند اکنون در پشت نخستین برگه بیشتر کتب این کتابخانه سجع مهر و یادداشتهای این بزرگان فضل و ادب مشاهده می شود که با خطوطی زیبا و جاب رقم یافته است. بدین ترتیب کتابخانه شاهنشاهی با جمع آوری بقایای کتب کتابخانه های سلاطین گذشته ایران از بلاد و امصار مختلف و از نسخه های بیادگار مانده دوران پادشاهان صفویه - زندپه و بالاخص از ذخائر و خزائن نادرشاه افشار در کاخ گلستان پایه گذاری گردید و پس از مرگ فتحعلیشاه قاجار در زمان محمد شاه اواسط قرن سیزدهم هجری هجری کتابخانه شاهنشاهی کماکان دائر بوده است. در این زمان حاج میرزا آقاسی که خود نظارت مستقیم بر کتابخانه شاهنشاهی داشته در جمع آوری کتب دینی علاقه وافری نشان میداده است مع الوصف بعضی از کتابها را بمنوان خلعت و پاداش می بخشیده است از جمله شاننامه خط میرعماد حسنی با هفتاد مجلس که با بهترین تصاویر بهزاد نقاش منقوش بسوده است. ناصرالدین میرزا ولیمهد محمد شاه که ناظر این بذل و بخشش های بیجا بوده است از پادشاه استدعا می کند که کتابخانه را به او واگذارند و محمد شاه خرسند می شود که فرزند او که ولیمهد است به کتاب علاقمند است. ناصرالدین شاه از همان زمان کودکی و نوجوانی به نقاشی و شعر و کتاب دل بستگی داشته است. پس از فوت محمد شاه قاجار در زمان سلطنت ناصرالدین شاه یعنی در اوایل نیمه دوم قرن سیزدهم هجری قمری کتابخانه شاهنشاهی بنام کتابخانه سلطنتی و یا کتابخانه مبارکه که موزه سرکاری نامیده شده است و در اثر توجهات عمیق و عشق و علاقه شخصی ناصرالدین شاه به کتاب و کتابخانه رو بتوسعه بیشتری نهاده و این گنجینه مجلل و معتبر در ظل حمایت و سرپرستی شخص پادشاه از لحاظ کمیت و کیفیت ربه تکامل گذاشته و در جمع آوری کتب نفیس نهایت دقت و حوصله بکار می رفته است چنانچه قسمتی از کتابهایی را که در تصرف بازماندگان خاندان نادرشاه افشار باقیمانده بود برای کتابخانه سلطنتی خریداری شده است و کتاب مرقع گلشن هم در همین زمان ولیمهدی ناصرالدین شاه بکتابخانه سلطنتی وارد شده است. نکته می در اینجا لازم است یاد آور شود که نظارت مستقیم بر کتابخانه سلطنتی را شخص ناصرالدین شاه برعهده داشته چنانکه مهر کتابخانه را در همه احوال نزد خویش محفوظ داشته خود را رئیس کتابخانه سلطنتی نامیده است. در هر حال در این زمان بلحاظ علاقه و رغبتی که این پادشاه به فنون شعر و نقاشی و مخصوصاً کتابخوانی داشته کتابخانه سلطنتی دارای نسخه های نفیس و گرانقدری گردیده و از فعالیت های ادبی و هنری برخوردار شده است. یادداشت های متعددی بخط ناصرالدین شاه در اغلب نسخ این کتابخانه مشاهده می شود که رغبت شدید این سلطان را به مطالعه کتاب و همچنین دقت و

توجه عمیق وی را نسبت به حفظ و نگهداری این گنجینه می‌رساند. بعنوان نمونه میتوان از شش مجلد خطی مصور بسیار نفیس و گرانبهای کتاب هزار و یک شب (الف لیله و لیله) یاد کرد که بنا بدستور وی با هنرنمایی یکی از استادان خط محمد حسین تهرانی و طراح و نقاش چیره‌دست آن زمان میرزا ابوالحسن صنیع‌الملک ساختند و پرداخته شده که مسلماً در نوع خود شاهکار است بی نظیر (نگارنده شرح احوال و فهرست کتاب نامبرده را در همین فهرست آورده و برای نمونه تعدادی عکس رنگی از نقاشی‌های جالب آنها را ارائه داده است) و این نسخه عزیزالوجود و بی‌همتا اکنون زینت بخش گنجینه کتابخانه سلطنتی است. پس از ناصرالدین‌شاه قاجار دیگر چندین توجهی به بسط کارهای هنری و ادبی مبذول نگشت و کتابخانه سلطنتی بتدریج از فعالیت‌های چشمگیر محروم و بمرور ایام امور کتابخانه مختل گردید و کتابها متفرق و اکثراً به بلاد دور دست افتاد و چنان دستخوش غارت و مورد تعدی متعدیان بسی‌ذوق و سودطلبان حریص غیر متعهد قرار گرفت که بی‌پروا و آزادانه باین گنجینه هنری و علمی و ادبی دستبردهای بی‌رحمانه زده و نهیب غارت به تمام معنای واقعی دامنگیر این گنجینه محتشم و فخریم که شخص ناصرالدین‌شاه بوجود آن افتخار می‌نمود گردید که خوشبختانه در اواخر کار نظمی و وقت متوجه گشته و تعداد معدودی کتب مسروقه دو بساره به کتابخانه عودت یافت و باسجج مهری باین عنوان «کتب اکتشافی و مسروقه از منزل لسان الدوله» مشخص گردیده است. حیفا و صدصیف در این دوران پر آشوب آنچه را که نمی‌توانستند از کتابخانه سلطنتی خارج نموده و بفروش برسانند صفحات آنرا با مقرض بریده‌اند و با مینیا تورها و نقاشی‌های حواشی مذهب و مرصع‌راچیده و از متن جدا نموده و به ینما برده‌اند. با کمال تأسف و تعجب باید گفت که در اواخر دوران سلسله قاجاریه عنایتی به کتابخانه سلطنتی نگردیده و بطور کلی کارهای هنری تزئینی دستخوش غفلت و زوال گشته و سیر نزولی کرده است در هر حال با این مختصر که یاد شد کتابخانه سلطنتی پس از ناصرالدین‌شاه قاجار تا پایان دوران سلطنت این سلسله از فعالیت و اقدامات هنری محروم و مهجور مانده و بعلت گرفتاریهای فراوان مملکتی سالیانی چند در بوته فراموشی و اهمال مانده است. هنگامی که وزارت معارف وقت بر حسب امر پادشاه فقید رضاشاه کبیر کتابخانه ملی را تأسیس کرد مسئولین امر بجای آنکه خود برای کتابخانه ملی کتاب فراهم کنند کتابهای سلطنتی را بردند و بسیاری از دوره‌های کتب کتابخانه را ناقص کردند. در سالهای ۱۳۱۳-۱۳۱۷ شمسی تعداد چهارده هزار جلد کتاب خطی و چاپی را از کتابخانه سلطنتی به کتابخانه معارف (ملی) منتقل کردند که در اوراق صورت مجالس این مهم نام محمد قانع بصیری رئیس بیوتات سلطنتی و مهدی بیاتی مدیر کل کتابخانه ملی ثبت شده که از تاریخ هشتم اردیبهشت ماه ۱۳۱۵ شروع به تحویل گرفتن نموده و در تاریخ هفتم تیرماه ۱۳۱۷ کتب مذکور به کتابخانه ملی منتقل گردید. در سال ۱۳۲۱ شمسی مسئولین بیوتات سلطنتی به دعوت چند تن اهل فضل و کتاب‌شناس صاحب صلاحیت، تصمیم گرفتند تا نسبت به رفع مشکلات صندوقهای محتوی کتابها اقدامات مؤثر بعمل آورده و ترتیب صحیح و عاجلی بوضع نسخه‌ها بدهند و فهرستی نیز برای آنها بنویسند ولی آن هیئت انتخاب شده که مرکب از استاد هلامه محمد قزوینی، استاد عباس

اقبال آشتیانی استاد بدیع الزمان فروزانفر بودند موفق به اخذ تصمیم لازم و فوری و اقدام سریع و نافعی نسبت به ترتیب و تنظیم کتب و فهرست نگاری نشدند و در مدتی کمتر از يك ماه (همانطور که در صورت جلسه‌های آن زمان ذکر شده است) بدون اخذ نتیجه و استفادتی محل را ترک گفتند و کتابخانه بهمان وضع سابق مقلو و متروک ماند. بالاخره در آبان ماه سال ۱۳۲۹ اداره امور کتابخانه سلطنتی به استاد حبیب‌الله نوبخت و در بهمن ۱۳۳۵ ریاست کتابخانه سلطنتی به مهدی بیانی واگذار گردید و سپس در اسفند ماه ۱۳۴۶ ریاست کتابخانه سلطنتی به استاد بدیع الزمان فروزانفر محول گردید

نگارنده این سطور که از مهر ماه سال ۱۳۴۰ عهده‌دار امور کتابخانه شده و به ریاست کتابخانه سلطنتی مفتخر گردیدم و به پاس و حرمت چنین مسئولیتی با اخلاص تمام کمر همت بخدمت این آثار که میراث فرهنگ کهن و هنر و ادبیات نیاکان ما میباشد بر بسته و شا کرم که تا امروز در سایه رحمت الهی از هیچ‌گونه خدمت صادقانه و صمیمانه‌ای که در حد امکان و درخور استعداد بوده کوتاهی ننموده‌ام اکنون که کتابخانه سلطنتی بحمدالله در سایه توجهات و عنایت خاص اعلیحضرت همایون محمدرضا شاه پهلوی شاهنشاه آریامهر از خواب هشتاد ساله بیدار گشته و حیاتی نوین یافته است اینجا بجاست مزده صدور فرمان مبارک همایونی مبنی بر بازگردانیدن کتب انتقالی و امانتی نامبرده را که به استدعای این کمیته مورد قبول معظم له قرار گرفت بشارت دهم و برای روشنائی اذهان خوانندگان محترم توضیح دهم که در تمامی اقدامات و فعالیتهائی که جهت عودت کتب انتقالی مورد بحث معمول گردیده است فقط آنچه که مطمع نظر و نهایت مقصود بوده تکمیل نسخ باقیمانده در کتابخانه میباشد و لاغیر چنانچه اکثر نسخ خطی و چاپی موجود در کتابخانه سلطنتی طوری برای انتقال به کتابخانه ملی (معارف) انتخاب شده بوده که نسخه‌های باقیمانده بلکه ناقص و استفاده و استفاضه از آنها مشکل و یا اصولاً متعذر مینمود بنا بر این با اقدام به انتقال کتب به محل و ماوای اولیه و اصلی این نقص مرتفع گردیده و بدین ترتیب با دامنه وسیعتری تحقیقات علمی، ادبی، و هنری ادامه می‌گیرد. انشاءالله تعالی

ضمناً بموانات تحصیل اجازه انتقال کتب نامبرده به کتابخانه سلطنتی و بمنظور تعمیر و تکمیل محل استقرار کتابخانه و کارمندان آن بنا با استدعای این کمیته از پیشگاه مبارک شهریار دانش پرور امر و مقرر گردید عمارت بادگیر و عمارت شمس‌العماره که سالیان دراز دستخوش تصرفات و عوامل جوی بوده و بصورت نیمه مخروبه‌ای درآمده بود باردیگر ضمن توجه با سلوب و اصول معماری و سبک تزئینات اسبق، تعمیر اساسی بشود که با توجه و کمک های مقامات مسئول این امور نزدیک بخاتمه و فیصله یافتن است و امید میرود که در سایه لطف پروردگار در آینده نزدیک با ایجاد سالنهای متعدد نمایشگاه که جنبه اساسی برای کتابخانه دارد و همچنین محل استقرار کارمندان و کارکنان کتابخانه که در حال حاضر دچار ضیق جا و محل کار میباشد ترتیب اساسی برای بهبود وضع آنان از جانب کتابخانه داده شود امیدوار چنانست که در ضمن کارهای ذکر شده و فهرست برداریهای ضروری و فوری و اقدامات لازم بمنظور حفظ و نگهداری کتب موجود با روش و اسلوب صحیح که در گذشته اکثراً دچار پوسیدگی و شیرازه گسیختگی و فرسودگی بسیار گشته‌اند و بتصدیق و تأیید

کارشناسان متخصص قابل لمس و عکسبرداری نمی باشند میکروفیلم های لازم تهیه گردد. در هر حال کتابخانه سلطنتی با نسخ خطی نفیس و آثار منظوم و مثنوی مصور و مزین نادرالوجود که بعضی از آنها در ردیف بهترین شاهکارهای هنری و ادبی است در منظر خیال هر صاحببدل و اهل کمالی نشسته است و برآستی معرف سیمای درخشان ادب و هنر و مظهر ذوق و دانش نیاکان خوش قریحه و نیک سرشت ما ایرانیان است که محققاً آثار بدیع و شکفت انگیز هنری و ادبی آنان الهام بخش و نیرو دهنده ذوق و احساس انسانی است اکنون با بررسی به سوابق این کتابخانه به ذکر اسامی رؤسای کتابخانه سلطنتی از اوایل قرن سیزدهم هجری قمری تا کنون که اواخر قرن چهاردهم هجری قمری است می پردازد

- ۱- میراز شفیع صدراعظم فتحعلیشاه قاجار
- ۲- میرزا عبدالوهاب موسوی معتمدالدوله اصفهانی متخلص به نشاط
- ۳- حاج میرزا آقاسی شخص اول دولت محمدشاه غازی قاجار
- ۴- ناصرالدین شاه قاجار
- ۵- لسان الدوله
- ۶- اعتصام الملك
- ۷- شیخ اسماعیل شیخ المشایخ عضدی
- ۸- مرآت الممالک (رئیس بیوتات سلطنتی وقت)
- ۹- حبیب الله نوبخت
- ۱۰- مهدی بیانی
- ۱۱- بدیع الزمان فروزانفر
- ۱۲- بدری آتابای

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

